

Recenzja rozprawy doktorskiej
MORAL MESSAGES IN THE PASTORAL LETTERS OF THE BISHOPS OF
GHANA (1992-2025)

by: Emmanuel Oppong Okrah
napisanej pod kierunkiem ks. prof. dr hab. Krzysztofa Kietlińskiego
Warszawa 2026 ss. 332

Ks. arcybiskup Henryk Jagodziński, Nuncjusz Apostolski w Ghanie w 2023 r. napisał: „W Polsce ludzie często pytają mnie, jakie są różnice między Polską a Ghaną. Teraz, po wydarzeniach z ostatnich miesięcy mógłbym powiedzieć, że kiedy w Polsce dewastuje się pomniki św. Jana Pawła II i bezcześci jego imię, to w Ghanie się je stawia ku jego czci i z szacunkiem pielęgnuje się pamięć o nim. A poza tym w Ghanie nie ma zwyczaju atakowania katolickich kościołów i napadania na księży”.

Te słowa wyrażają szacunek dla kultury religijnej tego kraju. Warto zauważyć, że Ghana jest państwem, w którym Kościół katolicki został ustrukturyzowany w XIX wieku a swój rozwój zawdzięcza między innymi rozwojowi sieci szkół i szpitali katolickich, co znacząco wpłynęło na edukację w Ghanie. Obecnie Kościół katolicki jest tam aktywny, dobrze zorganizowany i ceniony za swoją działalność społeczną. Zмага się jednak z określonymi wyzwaniami wynikającymi z konfrontacji innych wspólnot chrześcijańskich, jak i wyzwaniami o charakterze globalnym. W tym kontekście szczególnego znaczenia nabiera lokalne nauczanie biskupów, które podejmuje wyzwania konfrontacji przestrzeni społecznej i moralnej, a więc kwestii dogłębnie egzystencjalnych.

Autor pracy podejmuje w swojej rozprawie kompleksową analizę teologiczno-moralną listów pasterskich wydanych przez Konferencję Katolickich Biskupów Ghany (GCBC) w latach 1992–2025. Praca ma na celu zrozumienie, w jaki sposób dokumenty te interpretują Ewangelię w odpowiedzi na konkretne wyzwania społeczno-moralne Ghany, takie jak korupcja, nierówność ekonomiczna, degradacja środowiska oraz relatywizm moralny. Autor przedstawia listy pasterskie nie tylko jako formalne dokumenty kościelne, ale jako dynamiczne narzędzia formacji sumienia i transformacji społecznej. Ramy czasowe pracy obejmują okres Czwartej Republiki Ghany, co pozwala na analizę nauczania biskupów w kontekście stabilnego, choć pełnego napięć, ustroju demokratycznego.

W ramach tej recenzji zostaną przedstawione

- a. problematyka rozprawy
- b. ocena merytoryczna
- c. ocena formalna
- d. wniosek końcowy

- a. problematyka rozprawy

W obszernym i solidnie napisanym Wstępie Autor przedstawia ogólne wprowadzenie do podejmowanych zagadnień. Wskazuje jednoznacznie na autorytet biskupów i znaczenie kolegiałności konferencji biskupów na tle ogólnego nauczania Kościoła. Umieszcza swoją

pracę w kontekście istniejącej literatury zwracając uwagę na nowość własnego opracowania. Wyrazem tej nowości jest podejmowanie empirycznych kwestii dotyczących przyjmowania i wdrażania listów pasterskich na poziomie parafialnym. Podkreśla znikomą ilość literatury poświęconej potraktowaniu konferencji biskupich w Afryce jako podmiotu moralnego. Zwraca także uwagę na podjęte przez siebie badania wykraczające poza analizę spekulatywną w kierunku praktycznych propozycji duszpasterskich.

Określając cele podejmowanej pracy wskazuje, że są nimi

- zbadanie listów duszpasterskich jako narzędzi nauczania moralnego i zaangażowania społecznego w Kościele katolickim w Ghanie
- pokazanie jak analizowane listy interpretują Ewangelię w odpowiedzi na konkretne wyzwania społeczno-moralne
- próba oceny, w jakim stopniu te duszpasterskie przesłania przyczyniają się do formowania sumienia i świadomości moralnej

Autor rozprawy wskazuje podjęte przez siebie multidyscyplinarne podejście metodologiczne, które integruje analizę moralno-teologiczną, etykę społeczną oraz empiryczne badania duszpasterskie.

Rozdział 1: Teologiczna rola listów pasterskich

W pierwszym rozdziale Autor przedstawia fundamenty teologiczne i historyczny rozwój listów pasterskich. Wywodzi on ich rodowód z listów nowotestamentowych, zwłaszcza św. Pawła, oraz pism Ojców Kościoła, takich jak Klemens Rzymski czy Ignacy Antiocheński. Autor przedstawia list pasterski jako formę autorytatywnej komunikacji episkopalnej, zakorzenionej w Piśmie Świętym, Tradycji i Magisterium, której celem jest udzielanie wskazówek moralnych w konkretnych sytuacjach historycznych.

Celem Autora jest wykazanie, że biskupi, jako następcy apostołów, mają obowiązek „badania znaków czasu i interpretowania ich w świetle Ewangelii”, co stanowi mandat Soboru Watykańskiego II. W analizie fundamentów magisterialnych Autor przedstawia kluczowe dokumenty, takie jak *Gaudium et Spes*, *Veritatis Splendor*, *Evangelium Vitae* oraz *Laudato Si'*, które stanowią ramy dla ghańskiego nauczania episkopalnego. Podkreśla on, że listy te pełnią funkcję pośredniczącą między uniwersalną doktryną a lokalną rzeczywistością, czyniąc naukę Kościoła zrozumiałą i możliwą do wdrożenia w afrykańskim kontekście społeczno-kulturowym.

Rozdział 2: Wyzwania społeczno-moralne w Ghanie

W drugim rozdziale Autor przedstawia wieloaspektowy krajobraz moralny Ghany, zwracając uwagę na napięcie między tradycyjnymi wartościami a wpływami globalizacji. Autor przedstawia korupcję jako „rak toczący duszę narodu”, który osłabia zaufanie do instytucji publicznych i pogłębia nierówności ekonomiczne. Celem Autora jest analiza skutków relatywizmu moralnego, który zdaniem badacza prowadzi do niepewności etycznej, zwłaszcza wśród młodszego pokolenia, wystawionego na wpływ mediów cyfrowych i zachodnich wzorców kulturowych.

Autor przedstawia również problem „galamsey” (nielegalnego górnictwa), który nie tylko niszczy zasoby naturalne, ale jest wyrazem kryzysu moralnego, w którym krótkowzroczny zysk bierze górę nad dobrem wspólnym i przyszłymi pokoleniami. Autor przedstawia brak sprawiedliwości społecznej i łamanie praw człowieka jako bariery dla integralnego rozwoju narodu, zauważając, że mimo głębokiej religijności społeczeństwa, wartości wyznawane nie zawsze przekładają się na uczciwość w życiu publicznym.

Rozdział 3: Analiza tematyczna wybranych listów pasterskich

Trzeci rozdział stanowi rdzeń analityczny pracy, w którym Autor przedstawia szczegółową analizę nauczania GCBC podzieloną na cztery główne obszary tematyczne:

Sprawiedliwość i Pokój: Autor przedstawia listy dotyczące jedności narodowej i pojednania, zwłaszcza w okresach wyborczych (np. z lat 2000 i 2016). Biskupi wzywają w nich do

odrzućcenia polityki opartej na obelgach i etnocentryzmie, promując dialog i prawdę jako fundamenty pokoju.

Środowisko i Klimat: Autor przedstawia ewolucję nauczania ekologicznego biskupów, silnie inspirowanego encykliką *Laudato Si'*. Biskupi potępiają niszczenie lasów i zatrucie rzek, definiując opiekę nad stworzeniem jako moralny obowiązek chrześcijanina.

Dekadencja Moralna: Autor przedstawia diagnozę upadku wartości, wskazując na problem oszustw egzaminacyjnych, nadużywania narkotyków oraz nieodpowiedzialnego korzystania z mediów społecznościowych. Celem Autora jest wykazanie, że edukacja musi formować charakter, a nie tylko dostarczać certyfikatów.

Rodzina i Seksualność: Autor przedstawia stanowisko biskupów wobec współczesnych wyzwań, takich jak rosnąca liczba rozwodów, pornografia oraz debaty wokół homoseksualizmu. Autor przedstawia komunikat z 2023 roku, w którym biskupi bronią tradycyjnego małżeństwa, jednocześnie wzywając do traktowania osób o skłonnościach homoseksualnych z godnością i współczuciem, ale bez akceptacji aktów homoseksualnych.

Rozdział 4: Recepcja i wpływ listów wśród duchowieństwa

Czwarty rozdział zawiera autorski wkład empiryczny, oparty na badaniu ankietowym przeprowadzonym wśród 66 księży z pięciu diecezji. Autor przedstawia wyniki, z których wynika, że większość duchownych (64%) uważa listy pasterskie za mające umiarkowany lub duży wpływ na zachowanie wiernych. Autor przedstawia duchownych jako kluczowych mediatorów, bez których nauczanie biskupów pozostaje martwą literą.

Jednakże Autor przedstawia również liczne bariery w implementacji tych dokumentów:

Bariera językowa: Listy są publikowane w języku angielskim, co w społecznościach wiejskich wymaga trudnych tłumaczeń na języki lokalne.

Ograniczenia czasowe i zasobowe: Księża często czują się przeciążeni pracą administracyjną i brakuje im materiałów dydaktycznych do prowadzenia katechezy opartej na listach.

Opór wiernych: Tematy politycznie wrażliwe, jak walka z korupcją, bywają interpretowane przez świeckich jako „robienie polityki”, co osłabia ich autorytet moralny.

Rozdział 5: Propozycje zwiększenia efektywności przekazu

W ostatnim rozdziale Autor przedstawia konkretne rekomendacje mające na celu wzmocnienie wpływu nauczania episkopalnego. Celem Autora jest zaproponowanie modelu komunikacji, który łączy tradycyjną katechezę z nowoczesnymi technologiami. Autor przedstawia potrzebę systematycznego włączania listów do programów formacji dorosłych i wspólnot podstawowych, aby ich treść była obecna w życiu parafii przez cały rok, a nie tylko w dniu ogłoszenia.

Autor przedstawia również postulat „nauczania opartego na badaniach” (evidence-based guidance), sugerując, aby biskupi przy tworzeniu listów korzystali z analiz socjologicznych, co zwiększy wiarygodność ich przesłania. Ważnym elementem jest także współpraca z NGO i rządem, aby moralne wezwania biskupów przekładały się na konkretne projekty społeczne, takie jak kampanie sadzenia drzew czy programy etyki zawodowej.

Podsumowanie i wnioski ogólne

W zakończeniu generalnym Autor przedstawia syntezę swoich badań, potwierdzając, że listy pasterskie w Ghanie pozostają istotnym głosem sumienia narodu. Autor przedstawia oryginalność swojej pracy, która polega na połączeniu analizy tekstu z danymi empirycznymi dotyczącymi ich rzeczywistej recepcji. Głównym wnioskiem Autora jest stwierdzenie, że skuteczność nauczania zależy od „inkulturacji przekazu” – dostosowania języka i formy do realiów ghańskich oraz od stałego wsparcia dla księży w ich roli interpretatorów doktryny.

Dysertacja kończy się stwierdzeniem, że Kościół w Ghanie musi nieustannie odczytywać „znaki czasu”, aby pozostać wiarygodnym przewodnikiem w pluralistycznym społeczeństwie.

b. ocena merytoryczna

Praca Emmanuela Oppong Okrah jest bez wątpienia pracą oryginalną twórczą i zasługującą na zauważenie. W przestrzeni literatury w Polsce jest niewątpliwie unikalną pozycją dotyczącą sytuacji Kościoła w Ghanie. Nie chodzi tu jednak tylko o samą egzotykę odległego państwa i Kościoła z punktu widzenia polskiego, ale o dostrzeżenie unikalnych procesów i zjawisk politycznych, historycznych, kulturowych, ekonomicznych, moralnych i społecznych. Praca pozwala na dość szczegółowe rozeznanie sytuacji Kościoła w tym regionie. Pozwala dostrzec pewne zjawiska charakterystyczne dla omawianego środowiska, jak i zjawiska pokazujące powszechność Kościoła i Jego problemów.

Lektura treści opisujących problematykę społeczną i moralną w Ghanie nasuwa siłą rzeczy pewne skojarzenia z realiami polskimi, pozwalając wydobyć podobieństwa, jak i różnice. Ta narzucająca się płaszczyzna porównawcza ma niewątpliwie swoją wartość.

Wartością jest zwrócenie uwagi na rolę listów pasterskich jako źródła teologicznego. Można chyba zaryzykować tezę, że w Polsce w dobie Episkopatu kierowanego przez prymasa Wyszyńskiego jego autorskie listy, jak i listy Episkopatu były swoistymi wydarzeniami. Tak dzisiaj wiele z tych listów jest niedostrzeganych. Może to powodować ogólne osłabienie wrażliwości na walor tego typu przepowiadania.

Ksiądz Emmanuel Oppong Okrah przypomina swoją pracą tradycję i walor tego nurtu wykładni nauki Kościoła. Pośrednio jakby przekonuje do znaczenia tej formy komunikacji.

Walorem pracy jest zauważenie nie tylko roli nadawcy tej komunikacji ale ogromnej roli odbiorcy, a dokładniej mówiąc głównego pośrednika w procesie odbioru nadawanych treści jakim są księża – duszpasterze. Wskazanie płaszczyzny samego procesu odbioru, jak i współdziałania w tym procesie zasługują niewątpliwie na uwagę. Wydaje się, że cennym jest wyraźne zwrócenie uwagi na treści listów pasterskich, które wyraźnie współbrzmiały z nauczaniem Magisterium Kościoła. Inaczej mówiąc, Autor wyraźnie daje do zrozumienia, że siła przekazu Kościołów lokalnych nie polega na szczególnej oryginalności czy wręcz kontestacji nauczania Magisterium Kościoła (co jest zjawiskiem częstym na Zachodzie), ale właśnie na wierności ukazywanej w sposób autorski - bardzo konkretny a przez to zrozumiały dla lokalnego odbiorcy.

Warto zwrócić uwagę na kilka kwestii bardziej szczegółowych:

1. Współpraca Kościoła z rządem,

Według dysertacji, współpraca Kościoła z rządem powinna opierać się na modelu partnerstwa strategicznego, który pozwala Kościołowi pełnić funkcję „głosu sumienia” narodu przy jednoczesnym wspieraniu rozwoju państwa. Autor wskazuje na kilka kluczowych obszarów i zasad tej współpracy:

1.1. Wspólne projekty społeczne i rozwojowe

Kościół powinien angażować się w projekty realizowane wspólnie z organami rządowymi oraz NGO, które przekładają nauczanie moralne na konkretne działania. Dotyczy to zwłaszcza kilku obszarów:

Ochrona środowiska: Współpraca przy kampaniach sadzenia drzew, rekultywacji terenów zniszczonych przez nielegalne górnictwo (*galamsey*) oraz edukacji ekologicznej.

Zdrowie i opieka społeczna: Koordynacja działań w zakresie ochrony zdrowia, walki z ubóstwem oraz wspierania grup zmarginalizowanych.

Edukacja obywatelska: Partnerstwa w celu prowadzenia kampanii informacyjnych dotyczących praw człowieka, uczciwości wyborczej i odpowiedzialności obywatelskiej.

1.2. Dialog etyczny i doradztwo programowe

Współpraca ma obejmować stały dialog między liderami Kościoła a decydentami politycznymi, zwłaszcza w takich sferach życia jak:

Kształtowanie polityki: Kościół powinien wносить perspektywę etyczną do debat publicznych na temat zarządzania, gospodarki i polityki społecznej.

Wzmocnienie instytucji: Biskupi wzywają rząd do wzmocniania niezależności instytucji nadzorczych, takich jak wymiar sprawiedliwości czy komisje antykorupcyjne, aby zapewnić rządy prawa.

Ochrona wartości: Wspólne działania na rzecz ochrony tradycyjnego modelu rodziny i promowania moralności publicznej.

1.3. Zasada niezależności i „głos proroczy”

Praca podkreśla, że kluczowym warunkiem współpracy jest zachowanie przez Kościół niezależności moralnej i politycznej. Autor wskazuje tutaj na dwie naczelne zasady:

Dystans wobec polityki partyjnej: Kościół musi unikać bezkrytycznego utożsamiania się z agendą konkretnych partii politycznych, aby nie stracić swojego autorytetu moralnego.

Mówienie prawdy władzy: Rola Kościoła polega na „mówieniu prawdy władzy” (*speaking truth to power*), co oznacza obowiązek krytykowania korupcji, niesprawiedliwości i nadużyć rządu, gdy naruszają one dobro wspólne.

Podsumowując, Kościół ma być dla rządu konstruktywnym partnerem w rozwoju, ale jednocześnie niezależnym obserwatorem i krytykiem, który dba o to, by działania państwa były zgodne z godnością ludzką i sprawiedliwością społeczną.

2. Interesującą kwestią jest zwrócenie uwagi na błędy w komunikacji cyfrowej ze strony Kościoła.

W swojej dysertacji autor Emmanuel Oppong Okrah diagnozuje szereg błędów i zaniedbań w komunikacji cyfrowej Kościoła w Ghanie, które osłabiają skuteczność przekazu listów pasterskich. Do najważniejszych problemów należą:

Brak odpowiedniego kontekstu i uproszczenia: Autor zauważa, że szybkość i specyfika mediów cyfrowych sprzyjają wrywaniu cytatów z kontekstu oraz sprowadzaniu złożonego nauczania moralnego do chwytliwych haseł lub sloganów. Może to prowadzić do nieporozumień i kontrowersji, które zniekształcają oryginalny zamysł biskupów.

Brak proaktywnego zarządzania wizerunkiem: Treści udostępniane w internecie są często poddawane selektywnej lub upolitycznionej interpretacji przez użytkowników mediów społecznościowych. Zdaniem Autora brak kontroli nad tym procesem osłabia autorytet moralny Kościoła i sprawia, że publiczna percepcja nauczania jest kształtowana przez narracje cyfrowe, a nie przez rzetelną mediację kościelną.

Przywiązanie do tradycyjnych form przekazu: Autor diagnozuje błąd polegający na nadmiernym poleganiu na listach drukowanych i ogłoszeniach parafialnych w czasach, gdy zwłaszcza młode pokolenie czerpie informacje głównie z urządzeń mobilnych. Brak adaptacji formatów do standardów cyfrowych sprawia, że nauczanie staje się niewidoczne dla wielu grup społecznych.

Fragmentacja działań i brak koordynacji: Obecna komunikacja cyfrowa jest często nieskoordynowana i zależy od indywidualnej inicjatywy poszczególnych księży. Autor wskazuje na brak ustandaryzowanych zasobów diecezjalnych oraz wspólnych strategii, co prowadzi do niespójności przekazu.

Brak monitoringu i oceny skutków: Kościół często publikuje treści online bez systematycznego badania ich odbioru i wpływu na postawy wiernych. Bez narzędzi ewaluacji nie sposób stwierdzić, czy przekaz został jedynie „wyświetlony”, czy rzeczywiście zinternalizowany i przełożony na działanie moralne.

Niewystarczające kompetencje cyfrowe duchowieństwa: Wielu księży przyznaje, że brakuje im szkoleń w zakresie ewangelizacji cyfrowej oraz dostępu do nowoczesnych narzędzi multimedialnych, co ogranicza ich zdolność do skutecznego dialogu w przestrzeni wirtualnej.

Ignorowanie „przepaści cyfrowej”: Autor ostrzega przed błędem polegającym na przyjmowaniu jednolitej strategii dla całego kraju, zapominając o różnicach w dostępie do internetu i poziomie biegłości cyfrowej między miastem a obszarami wiejskimi.

wydaje się, że szereg tych uwag ma znaczenie nie tylko regionalne, wpisane w środowisko Ghany, ale o wiele szersze.

Praca otwiera kilka płaszczyzn dyskusji. Kościół katolicki w Ghanie mimo swojego niewątpliwego znaczenia nie stanowi większości wyznaniowej. Jak wygląda nauczanie w kluczowych kwestiach Kościołów niekatolickich? Czy istnieje płaszczyzna współpracy humanistycznej w tym zakresie? Te pytania w konsekwencji stawiają problem czy nauczanie Kościoła katolickiego ma możliwość realnego wpływu na politykę państwa?

Ukazując treści listów Episkopatu Ghany, Autor ukazuje zgodność ich nauczania z opiniami eksperckimi ekonomistów, socjologów, etyków. Czy ta zgodność jest kwestią współpracy czy opinii wydawanych już po ogłoszeniu komunikatów kościelnych?

Wreszcie pytanie dyskusyjne. Jak pisze Autor, biskupi piętnują destrukcyjne praktyki, takie jak nielegalne górnictwo („galamsey”) i wylesianie, nazywając je grzechem przeciwko przyszłym pokoleniom i wspólnemu dobru. W takim razie czy wspomniane praktyki rzeczywiście stanowią grzech ekologiczny i domagają się nawrócenia ekologicznego, czy tak naprawdę są grzechem przeciwko godności człowieka i porzuceniem cnoty długomyślności (longanimitas)? Inaczej ujmując – czy praca nie dowodzi tego, że umieszczany dzisiaj jako jeden z największych grzechów - grzech ekologiczny, niszczący matkę ziemię i stworzenie nie jest faktycznie grzechem degradacji człowieka i oderwania go od Stwórcy?

Postawione kwestie nie pomniejszają w żaden sposób waloru pracy, przeciwnie - ukazują się inspiracje płynące z prezentowanych treści.

c. ocena formalna

Rozprawa doktorska składa się z 5 rozdziałów poprzedzonych Wstępem i opatrzonych Zakończeniem wraz z bibliografią oraz wykazem tabel.

Wstęp napisany jest bardzo poprawnie. Przedstawia następnie główny problem pracy, omawia aktualną literaturę związaną z podejmowan problematyką, wskazując na oryginalność proponowanego ujęcia. Przedstawia także metodę zastosowaną w pracy.

Każdy z 5 rozdziałów składa się z 3 do 5 podrozdziałów, które są podzielone na jeszcze mniejsze jednostki. Każdy z rozdziałów opatrzony jest ponadto krótkim wstępem i zakończony konkluzją wyodrębnioną strukturalnie. Praca nabiera w ten sposób przejrzystości i ułatwia lekturę.

Poszczególne podrozdziały stanowią całość, tworząc logiczny ciąg refleksji, a zarazem nie przenikają się swoimi zakresami. Przypisy w pracy zastosowane są konsekwentnie świadcząc o staranności Autora. Praca napisana jest bardzo dobrym językiem, wolnym od żargonu teologicznego z jednej strony, a z drugiej strony wolnym od publicystyki.

Na uwagę zasługuje umiejętnie wykorzystana metoda empiryczna, na podstawie której Autor mógł ocenić zakres oddziaływania Listów na odbiorców.

W zakończeniu rozprawy Autor raz jeszcze wraca do głównego tematu swoich badań. Przetawia umiejętnie syntezę wyników. Wskazuje także kierunki dalszych badań. Wskazuje więc na potrzebę zbadania jak świeccy katolicy w różnych kontekstach społeczno-ekonomicznych i kulturowych w Ghanie osobiście interpretują i przyswajają moralne wskazówki zawarte w listach pasterskich? Jak wygląda relacja między zaangażowanym odbiorem listów pasterskich a długoterminowymi postawami moralnymi i obywatelskimi? Jaka jest relacja między autorytetem mediów cyfrowych a autorytetem biskupim? Jakie modele współpracy duchowieństwa, świeckich i czynnych uczestników społeczeństwa obywatelskiego mogłyby zwiększyć praktyczny wpływ listów pasterskich? Postawione pytania wskazują na szerokie możliwości dalszych badań, niewątpliwie wartych podjęcia.

Bibliografia jest bardzo obszerna (ss. 278 – 305) i obejmuje działy: I. Sacred Scripture / Bible Versions, II. Ecclesiastical Documents, III. Encyclical Letters, IV. Apostolic Exhortations, V. Papal Messages, VI. Ghana Catholic Bishops' Conference Documents / Pastoral Letters / Communiqués, VII. Books, VIII. Journal Articles, IX. Articles / Book Chapters, X. Theses And Dissertations, XI. Reports, XII. Web Sources / Online Sources, XIII. Newspapers / Online News Sources. Autor bez wątpienia wykorzystał w sposób znakomity nie tylko źródła główne pracy, ale także literaturę przedmiotu. Skorzystał także ze zróżnicowanej literatury historycznej, politologicznej, socjologicznej, nie tylko teologicznej.

d. wniosek końcowy

Praca jest ważnym głosem we współczesnej teologii, a w szczególności teologii duchowości teologii moralnej i pastoralnej. Podsumowując dokonania Emmanuela Opponga Okraha przedstawione w recenzowanej dysertacji należy podkreślić ukazanie istotnej roli listów pasterskich jako narzędzi formacyjnych. Autor mocno zaznacza, że nie są one jedynie dokumentami administracyjnymi lecz instrumentami nauczania kościelnego.

W tej perspektywie ważne jest zauważenie duszpasterzy jako osób pełniących rolę znaczących pośredników przekazywaniu nauczania biskupów. To od nich zależy w dużej mierze skuteczność oddziaływania listów pasterskich. Jest to potwierdzone w konkretnych badaniach empirycznych. Bardzo interesującym z punktu widzenia polskiego czytelnika jest ukazanie wpływu kontekstu społeczno-kulturowego na odbiór listów. Autor wskazuje, że polaryzacja polityczna oraz trudności ekonomiczne rzutują konkretnie na wpływ orędzi moralnych. Dotyczy to zwłaszcza sytuacji, gdy nauczanie Kościoła uderza w partykularne interesy lub tradycyjne lojalności. Oczywiście nie zwalnia to Kościoła z Jego obowiązku angażowania się życie moralne i społeczne człowieka i narodu. Interesującym zagadnieniem jest sformułowany poniekąd w pracy postulat duszpasterstwa opartego na badaniach empirycznych. Można zauważyć, że Autor proponuje model „nauczania opartego na dowodach” (*evidence-based guidance*), sugerując, że przyszłe listy powinny częściej korzystać z analiz socjologicznych i badań terenowych. Takie podejście zwiększa – jego zdaniem - wiarygodność głosu Kościoła w sferze publicznej i pozwala precyzyjniej diagnozować problemy moralne.

Ostatecznie dysertacja potwierdza, że Kościół w Ghanie pozostaje „głosem sumienia” narodu, zdolnym do kształtowania etyki publicznej bez wchodzenia w role partyjno-polityczne. Misja ta jest nierozłączna z zaangażowaniem społecznym i obroną godności ludzkiej.

Praca jest jednoznacznie wystarczającą podstawą do kontynuowania rozprawy doktorskiej i nadania jej autorowi stopnia naukowego doktora teologii. Wniosek ten składam do Rady Naukowej dyscypliny nauk teologicznych Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

ks. prof. dr hab. Paweł Bortkiewicz TChr